

„NOVÁ ZEMĚ“ FRANTIŠKA HRUBÍNA VERSUS „STARÁ ZEMĚ“ JANA ZAHRADNÍČKA

VLADIMÍR KŘIVÁNEK

*Prokleta buď třikrát,
šeredná země mrtvol, země červů,
zahrado bez plodů a strupe světa!
Buď prokleta tvé jméno a tvé símě
buď prokleta, cos oplakávala
buď prokleta tvá radost a tvá láska,
buď proklet každý, kdo tu žil a zemřel,
a bez milosti zavržen buď navždy
od lidí, od zvířat i od bohů.*

František Hrubín: *Jobova noc*¹

*Ta matka chudých, matka nahých
kdejakou hledí záplatou
krajín svých roztrhaných
halenu spravit strakatou.
Švadlena v žalobě své němá
do stehů sirých seje pláč,
když hadřík pažitů už nemá,
a kde ji na kost hlad náš sedral,
lišejník prostře, vsadí pcháč...*

Jan Zahradníček: *Stará země*²

Tyto dvě básnické vize země, jednou apokalypticky proklínané, podruhé vzývané jako matky chudých, nás uvádějí do světa dvou básníků, kteří byli od svého vstupu do literatury až na práh druhé světové války básnickými i ideovými soupeřícími; tvorba obou byla kritikou i čtenáři vnímána jako dvě navzájem se prostupující, souběžné a svéprávné, ale i vzájemně si blízké podoby české spirituální poezie. Ještě na počátku války, když Miloš Dvořák, vnímavý interpret i apologeta katolické poezie, hodnotil při příležitosti vydání sbírky *Země sudička* Hrubínův vývoj, napsal mimo jiné, že „rostl a zrál v těsném sousedství Zahradníčkově. Není však básníkem, který by se parazitně přimkl k druhému, nýbrž poctivě bojuje svůj boj vedle něho. Když si vzpomeneme na někdejší sbírky Hrubínovy a srovnáme je s jeho dvěma posledními, vidíme nesporný vzestup, který je ovocem tuhého zápasu, jenž není zdaleka skončen.“³ Dvořák tehdy také postihl některé konstitutivní rysy básnické filozofie Hrubínovy: „Hrubín je básníkem, který má velikou potřebu životní jistoty. (...) Hrubínovi jest jeho báseň prostředkem hlubšího poznání, které ztvárňuje a upevňuje život. V tom má také své kořeny jeho katolicismus, který je mu nezbytnou oporou v tomto úsilí. Je v tom hodně souběžného se Zahradníčkem.“⁴ Kritik tehdy vysoce ocenil báseň *Zpěv hrobů a slunce*, v níž spatřoval „jádro veškeré poezie Hrubínovy. Je to nezmarné, nezmařitelné bytí, které přetrvává hrůzy všech katastrof, které je, silnější než smrt.“⁵

Katastrofa druhé světové války se stala však také katalyzátorem myšlenkového i básnického rozchodu obou básníků. Válka, značená v českých poměrech rozpadem masarykovské demokracie a traumatizujícími událostmi podzimní mnichovské zrady, půlročním provizoriem tzv. druhé republiky a nacistickou okupací, vytvořením protektorátu a terorem, hrůzou transportů a holocaustem, heydrichiádou a vražděním nevinných lidí, květnovým povstáním a opojným výdechem osvobození, se stala klíčovým tématem i pro českou poezii. Téměř všichni čeští básníci cítili potřebu se s bolestnou válečnou zkušeností vyrovnat. Válečné téma se tak stalo klíčovým tématem prvních let poválečné doby a obraz války prostupuje sbírky básníků všech generací, myšlenkových proudů i poetik. Přitom v těchto letech vstupuje válka do české poezie v několika rovinách: jako paměť poezie – teprve po válce se vydávají básně vznikající v době protektorátu, které nemohly především z důvodů cenzurních být vydány za války; jako patetický dokument dějinné chvíle – od druhé poloviny května 1945 vznikají spontánní básnické reakce inspirované pražským povstáním a osvobozením; jako otázka dějinné perspektivy – válečné téma je vřazováno do širších historických, ideových a axiologických souvislostí a vznikají bilanční sbírky řady významných autorů.

Samo téma války se v české poezii také vnitřně rozpadá do několika příznačných dílčích podob. Je to především soucit a solidarita s národním utrpením, které nalezneme v tvorbě všech autorů. Ukázkou trýznivé solidarity s vlastním pokořovaným národem budiž úryvek ze Zahradníčkova *Žalmu roku dvačtyřicátého*: „A stržen se mnou v strašné ano, / středem svých věků, středem lvů / národ můj ve tvář napliváno, / bezbranný vlečen na žertvu / přijal, ó přijal, ač tak lační / pomstít se na svých zlosynech, / přijal tábory koncentrační / i křižování poprav všech.“⁶ Dalším významným motivem je oslava hrdinů, bojovníků proti fašismu, a především hold vítězům – zachráncům; příkladem za mnohé mohou být verše z Holanovy *Panychidy*: „Ó drahá Rusi, Rusi rodná, / vypilas celou hořkost do dna / a nic je několik mých vět... / Vroucně však říkám zde, kde stojím: / Věčnája pamjať vsechněm Tvojm! / Věčnája pamjať vsechněm Tvojm! / – *To oni zachránili svět!*“⁷ Jiným signifikantním motivem je memento mrtvých – etické poselství obětí války. V Halasově sbírce *V řadě* je umístěna závěrečná báseň *A najednou*, která je založena na představě, že oči mrtvých budou hledět na naše činy a budou je hodnotit: „Budou tiší / číhaví / budou vážit každé vaše slovo / a proto vaše řeč / ať je / nevěstou zítřků // Jak říznutí diamantem / zazní věta z dopisů před popravou / a po zdech možná začne stoupat krev // Mějte věčný hlad / hladovte vším / po spravedlnosti / ať naše padlé neužírám starost // Vaše velikost / Nemyslet na sebe / Vaše urozenost / Obět’.“⁸ Důležitou složkou válečného tématu byl problém viny a trestu; dobové stanovisko bylo jasné – fašistické Německo, které rozpoutalo tuto hrůznou válečnou katastrofu, budiž potrestáno. V aspektu viny a trestu se shodují všichni čeští básníci, i katolík Zahradníček volá ústy Nietzschova Zarathustry „Bud’te tvrdí“: „Za všechna data v kalendáři / potupou naší značená, / patnáctý březen, před ním září / a potom rudá písmena / dnů studentských, dnů bakchanále / uspořádaných v Ruzyni, / za všechny mrtvé slavit stále, / slaviti přísně tyto dni: / To přikázání lásky, bratři, v srdci mějte, / ó bud’te tvrdí, tvrdí, šetřit neumějte.“⁹ Hrůzné téma války vyvolalo s velkou intenzitou i otázku po existenci Boží. Existuje vůbec Bůh, dopustil-li taková zvěrstva, ptá se s vášnivostí i touhou po transcendentále Holan v *Panychidě*: „Je Bůh? Ta otázka se chvěla, / dokořán všemu ve všech zlech...(…) Je Bůh? A je-li, proč si schází? / Proč svoluje, by jenom vrazi / zřeli svým okem všude tam, / kde chybí jeho neosleplé?... (...) A Bůh by měl snad pochopiti, / proč zoufalý jsem ve svém žití / a proč jsem v něm tak rozerván. / Obraz, který

zde propast není, / nemůže sloužit za znamení. / Znamení dávám v černý van...“¹⁰ Zkušenost právě prožité války kladla naléhavě také otázku po příčinách této dějinné katastrofy i otázky další, které výchozí tázání doplňovaly: Co dělat, aby se obdobná válečná běsnění již nikdy neopakovala?, Jakou cestou se vypravit pro záruku nadějeplné budoucnosti?

Do básnického chóru těch českých básníků, kteří nejintenzivněji a umělecky osobitě vyjádřili svou válečnou zkušenost, patří autoři, které můžeme označit za protichůdce básnické avantgardy – Halas, Holan, Závada a Zahradníček. Jejich prvotiny byly většinou ještě ovlivněny vládnoucím poetismem, ale záhy se vymezují proti poetice a ideologii avantgardy. Východiskem jejich meditací se stává téma smrti (Holan: *Triumf smrti*, Halas: *Kohout plaší smrt*, Zahradníček: *Pokušení smrti*, Závada: *Panychida*). Příznačnými znaky v tvorbě všech těchto autorů jsou tragický životní pocit, různé podoby spirituality a hledání transcendentálního rozměru života a poezie, niternost výpovědi, nedůvěra k smyslovému světu (antisenzualismus), pochybnosti o smyslu poezie, antitetický básnický výraz a rozporně, disharmonicky vnímaný svět. Jejich tvorba neguje optimistický avantgardistický koncept radostného světa a místo něj nabízí básnickou analýzu bolestně prožívaného rozporného světa a nejisté existenciální situace jedince v něm. I v jejich tvorbě, často vzniklé za války, ale publikované až v době poválečné, se promítá zkušenost války různými způsoby. Všichni navazují válkou narušenou publikační kontinuitu a vracejí se k utrpení doby válečné ve verších obžalobných i hněvivě očistných. Všem je společný etický imperativ i snaha po transcendentálním přesahu poezie. I básně časové a příležitostné, z kterých jsou budovány sbírky *V řadě* Františka Halase či *Stará země* Jana Zahradníčka, jsou prodchnuty etikou či náboženskou metafyzikou: Halasova martyrologie, jeho portréty mučedníků, v nové, expresivní podobě, v níž zemřelí jsou metafyzickými strážci budoucnosti, znovu variuje básníkovo klíčové téma smrti. Zahradníček se přimyká ve chvílích nejtěžších ke svému „bezbrannému Bohu“ („Když nic už nemůžu, v tvář Boha blasfemie / vrhati snadné tak, Bůh bezbranný je. / Všemocnost jeho směšná málem / před botou okutou, jež k zemi tlačí / šíjí vlasti šílené...“¹¹) a vidí jako jedinou cestu svého pokoušeného národa v návratu k Bohu: „O vládu, Bože, vládu / on prosí z rukou tvých, / bez ní je list jen v pádu, / vzplanuvší slámy vích, / bez ní stesk služby cizí, / znak hněvu na penízi.“¹² Většina skladeb a sbírek těchto básníků je žánrově opřena o náboženské a liturgické žánry – žalm, modlitbu, panychidu, tryznu, prorocství. Ve všech jsou silné a často přímo určující náboženské motivy a biblická zvěst. Ve všech se objevuje také jako důležitý motiv země. Zavadovo *Povstání z mrtvých* je chmurná prorocká vize země, která: „pádíc k záhubě, / se zatetelí hrůzou / a v žhavém dešti rozletí se v prach.“, úvodní báseň *Hory proroků*.¹³ Vizionářský obraz země, která je „zaváta mrtvými“, pokrytá troskami, zpuštěná a odkázána k zániku („Pod sutinami měst / pod pískem pouště / se šklebí / proděravělá tvář / mé nepohřbené země, / zkamenělé / v předsmrtném skřeku / od hladu.“¹⁴) je vyvažován básnickými alegoriemi lidských pracovních činností, které jsou symbolickými sebezáchovnými gesty nezbytnými pro záchranu života na zemi. V Holanově *Panychidě* nalezneme obraz země jako osiřelé přechovávačky kostí: „A duše má se třese, vidíc / na sta a na sta ruských Lidic / a nikde ani živáčka, / který by postál, i když temně... / Jsou to jen kosti a jen země, / ta velká přechovávačka.“¹⁵ V Zahradníčkově básni *Stará země*, která dala celé sbírce jeho válečné lyriky jméno, se setkáme s personifikovanou zemí-matkou, která se pokorně koří Bohu: „Bože můj, Bože Hostiteli, / ty spíš bez katedrál / bys obešel se v moci své / než bez ní, kterou ovíjeli / hladovci věčna po čas celý – / bez děvečky své pokorné / zkropené kručinkami / u nohou tvých...“¹⁶

Válečná zkušenost vyvolala největší proměnu v poezii Hrubínově. I v jeho tvorbě se stával klíčovým obraz země. Hrubín patřil spolu se Seifertem a Horou k básníkům mélickým a harmonizujícím. Po třech sbírkách milostné kantilény se jeho poezie přimkla výrazněji ke spirituální tradici katolické. Již v jeho sbírce *Země po polednách* však zároveň s tím do jeho křehkého básnického nitra vpadává disharmonie nepřátelského vnějšího světa, kterou ještě vyvažuje neotřesenou vírou v jistotu Božího řádu: „Hněv krve prolité a slabé hráze / životů našich stenajících dnes / rameno věčné drží v rovnováze / a ani kapka nevyšplíchně přes!“¹⁷ Vizionářsky působí až barokně úzkostné obrazy lidstva, jehož krev je odnepaměti lisována násilím válek: „Hrozny měst se hrnou pod strašlivý lis, / budeme tě krvi, stáčet jako kdys, / budeme tě, krvi, stáčet jako kdys.“¹⁸ Ve válečných sbírkách Hrubínových se skryta pod pláštíkem tradičních náboženských obrazů připravovala proměna básníka z františkánský pokorného zastánce Božího řádu v básníka sociálního vzdoru. Antitetické obrazy chudoby a bohatství, kolébky a rakve, hrobu a slunce, signalizují tuto změnu.¹⁹ Od sbírky *Země sudička* můžeme sledovat proces konkretizace výchozích básnickových motivů, které přestávají mít pouze náboženskou platnost, ale nabývají stále zřetelněji sociálního vyznění. Především motiv chudoby a země v této proměně hrají roli dominantní: „Chudému rosa padá na víčka / a jeho dětem žehnat ke kolébce / přichází blátem Země-sudička.“²⁰

Tři knihy vydané po válce představily Hrubína již jako básníka zcela jiného ideového zaměření, místo něžného pěvce melancholické milostné kantilény či básníka vyvažujícího disharmonie světa pevnou náboženskou vírou se představuje jako svědek protifašistického dějinného zápasu, který interpretuje jako „válku chudých“, ²¹ jako hlasatel sociální vize a niterného přerodu člověka utvářeného kataklysmatickým dějinným tlakem. Jeho báseň *Stalingrad*, modlitba za město, kde „umírá se v zástupech“, napsaná pod dojmem zpráv o stalingradské bitvě, byla vřazena do sbírky *Chléb s ocelí* a tvoří obdobu Zahradníčkova *Žalmu roku dvaadvacátého*, jenž byl publikován na závěr sbírky *Stará země*. Básnická skladba *Jobova noc*, zprvu představená jako dramatické pásmo v znovu obnoveném Burianově divadle D 46, později vydaná knižně a poté podstatně přepracována do definitivní koncentrované podoby, nebyla jen „básnickým manifestem“, jak se uvádělo v divadelním programu, a nebyla jen aktualizující příležitostnou básní sloužící konjunkturalisticky požadavkům chvil poválečného nadšení a optimistických dějinných výhledů. Některé její části, z nichž byla složena, vznikly mnohem dříve, některé klíčové motivy se objevovaly v jeho tvorbě již od sklonku třicátých let. Novinkou bylo jejich ideové přepólování. Existenciální máchovský motiv země – kolébky a hrobu se v Hrubínově skladbě rozlamuje na dvě protikladné a nepřátelské podoby země. Stará země je pojata jako země lidské samoty, odcizení, bohatství a kapitálu, nesvobody, falše, smrti a totalitní moci. Je to země, která zrodila fašismus. A lyrický mluvčí vášnivě i pateticky proklíná tuto zemi, její nohsledy a pomocníky: „Bud', země, nočním vytím, cinkotem / falešných peněz, mrtvým chrámem vraždy, / a ten kdo pláče nad tvým životem, / bud' stokrát proklet s tím, kdo chtěl by vzkřísit / sutiny moru, v kterých bloudí děs! / A bud'te na něm krutě potrestány / zločiny země, vypálené dnes! / Do pekel vedou vyvrácené brány, / tvé brány, země hříchu, prokletí! / Bud' vymazána z lidské paměti!“²² Nová země vyčkává pod starou zemí jako její hladové memento, aby v krvavém posledním zápase sil dobra se silami zla nastolila věčnou říši sociální spravedlnosti: „a nová země vstává krvavá / a všude svoje děti poznává, / ty utlačené, ponižené, zbité, / ty zašlapané děti bez hrobů...“²³ Tato utopická sociální vize spíná Hrubínův koncept staré a nové země s dávnými chiliastickými náboženskými předsta-

vami o druhém příchodu Kristově a jeho tisíciletém království na Zemi, připomíná židovské očekávání příchodu Mesiáše, sny raných křesťanů o spravedlivém světě, učení středověkých náboženských sekt, pikarty a husitské radikály. Hrubínova nová země také připomene zemi zaslíbenou, do které se vchází ze staré země egyptského otroctví očistnou cestou přes moře a poušť a již je však také v poslední instanci třeba vybojovat. Básník Job, průvodce peklem staré země, je obrazem lidské malosti. Hrubín o této postavě sám prohlásil v časopise Doba nedlouho po prvním uvedení a vydání skladby: „V každém z nás je v nerozhodných chvílích přítomen Job, nástroj politických dobrodruhů. V době války šel nám v patách, ukřúčený, ustrašený, sám strach o psí život, jehož páteří je bič, na ohnivém voze se míhal jako stín – a my viděli, jak bere poslední židli pod přítelem, jak mu rve poslední lžici od úst, jen aby on žil a živořil. V dobách míru je Job všechno to otrávené, to nevďčné, to nevěfící, to bezpáteřné. Job je choroba, která zachvátí svět, má povahu rakovinnou, je to nemoc, která v nás udusí nadšení, jež sotva vzplálo.“²⁴ Vysvětlil zde i genezi názvu, když připomenul, že je odvozen z lidového pojmenování noci, kdy se blýská a hřmí, nikoli od biblického Joba. Skladba je budována na dialogickém půdorysu, spojuje řadu textů různého charakteru: polemika o úloze a smyslu poezie, v níž vedle milovaného Verlaina (kterého za války Hrubín mistrovsky přebáslil a některé přeložené básně vložil do své skladby) se dovolává řady dalších básníků (Hory, Rimbauda, Corbièra, Jesenina, Majakovského), se střídá s hymnem opěvujícím českou zemi, vize nové země s odsudkem země staré, politická agitační poezie s niternou reflexivní bilancí. Přes černobílou optiku ideologického konstruktů je skladba výrazem dlouhodobého niterného a bolestného zápasu Hrubínova, nikoli pouhou dobově podmíněnou agitkou. Je také příkladem vyhraněné koncepce, která pohlížela na válečnou katastrofu jako na historicky podmíněnou kauzalitu.

V Zahradníčkově válečné poezii, kterou shrnuje nejrozsáhleji sbírka *Stará země*, je v protikladu k Hrubínově pojetí představen konstrukt jiný. Válka je zde chápána jako trest za odpadnutí lidstva od Boha a pouze návrat k němu spasí národ i jedince. Toto ahistorické pojetí válečných příčin míří k metafyzickému universalismu víry. Miloš Dvořák postihl nad Zahradníčkovou sbírkou dvojí protikladné řešení otázky existence Boha v době válečné: „V přívalu nesmírné brutality této války uvědomuje si Zahradníček dvojnásob silně jeden fakt: bezbrannost Boha proti člověku, který páše zločin. Jestliže tento fakt přivádí Holana k popření Boha, Zahradníčka naopak přivádí k jeho vyznání, neboť Kristus, Bůh křesťanů, se bezbranným učinil. Zahradníček pojímá Boha v tomto strašném paradoxu a ve smyslu tohoto paradoxu přijímá v kruté bolesti všechno ponížení svého národa, i když se zároveň celou svou bytostí vzpírá proti našim utlačovatelům a zrádcům.“²⁵ Zahradníčkův obraz staré země je bezděčnou i vědomou polemikou s Hrubínovým obrazem nové země. V náboženské tradici zakotvený obraz staré země pokorně sloužící Bohu se v přelomové dějinné chvíli zcela rozešel s obrazem nové země sociální utopie, která měla sloužit člověku.

Summary

Vladimír Křivánek: František Hrubín's "New country" versus Jan Zahradníček's "Old country"

This essay is based on analysis and comparison of the motifs of "old" and "new" country in Hrubín's poem *Jobova noc* (The Night of Job) and Zahradníček's book of poetry *Stará země* (The Old country). It shows how post-war poetry ideologically differentiates the concept of war.

Hrubín understands the just finished war conflict to be a cruel historical way to a utopian project of an ideal socially equitable society in intentions of communism, which had an impact on the picture of his country. He rejects the old country of capital and fascist totality as the main cause of the war catastrophe.

Zahradníček, according to the catholic tradition, sees the war as a punishment for national and human rejection of God, he defends this metaphysical concept against the winning materialism in polemic adoration of the old country – God's servant.

-
- ¹ F. Hrubín: *Jobova noc*. Československý spisovatel, Praha 1977, s. 112–113.
- ² J. Zahradníček: *Dílo II*. Československý spisovatel, Praha 1992, s. 71.
- ³ M. Dvořák: *Akord* 9, 1941, s. 375.
- ⁴ Tamtéž, s. 376.
- ⁵ Tamtéž, s. 375.
- ⁶ J. Zahradníček: *Dílo II*. Československý spisovatel, Praha 1992, s. 139.
- ⁷ Vl. Holan: *Spisy 6, Dokumenty*. Ladislav Horáček – Paseka, Praha – Litomyšl 2001, s. 144.
- ⁸ F. Halas: *A co básník*. Československý spisovatel, Praha 1983, s. 86.
- ⁹ J. Zahradníček: *Dílo II*. Československý spisovatel, Praha 1991, s. 114.
- ¹⁰ Vl. Holan: *Spisy 6, Dokumenty*. Ladislav Horáček – Paseka, Praha – Litomyšl 2001, s. 139–143.
- ¹¹ J. Zahradníček: *Dílo II*. Československý spisovatel, Praha 1992, s. 142.
- ¹² Tamtéž, s. 148.
- ¹³ V. Závada: *Povstání z mrtvých*. Melantrich, Praha 1946, s. 12.
- ¹⁴ Tamtéž, s. 78.
- ¹⁵ Vl. Holan: *Spisy 6, Dokumenty*. Ladislav Horáček – Paseka, Praha – Litomyšl 2001, s. 143.
- ¹⁶ J. Zahradníček: *Dílo II*. Československý spisovatel, Praha 1992, s. 71.
- ¹⁷ F. Hrubín: *Země po polednách*. Václav Petr, Praha 1937, s. 35.
- ¹⁸ Tamtéž, s. 53.
- ¹⁹ Viz doslov J. Brabce in F. Hrubín: *Země sudička*. Československý spisovatel, Praha 1968, s. 210–211.
- ²⁰ F. Hrubín: *Země sudička*. Československý spisovatel, Praha 1968, s. 92.
- ²¹ Viz M. Pohorský: „Hrubínovy verše z časů Jobovy noci“. In F. Hrubín: *Jobova noc*. Československý spisovatel, Praha 1977, s. 33n.
- ²² F. Hrubín: *Jobova noc*. Československý spisovatel, Praha 1977, s. 113.
- ²³ Tamtéž, s. 93.
- ²⁴ Tamtéž, s. 210.
- ²⁵ M. Dvořák: „Pásmo válečné lyriky“, *Akord* 12, 1947, s. 361.